

УДК 341.4:341.236.4

Катерина Важна,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв*

СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ АПАРТЕЇДУ ВІДПОВІДНО ДО ЧИННОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Аналізується сутність міжнародного злочину апартеїду згідно з чинним міжнародним правом. Зокрема, проводиться аналіз змісту і особливостей апартеїду відповідно до Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. та інших міжнародних нормативно-правових актів, а також практики міжнародних відносин.

Ключові слова: апартеїд, міжнародний злочин, імперативна норма загального міжнародного права, порушення прав людини, міжнародне право.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство докладає чимало зусиль для реалізації боротьби з апартеїдом і превенції вказаного міжнародного злочину. Зокрема, на сьогодні прийнято чимало міжнародних нормативно-правових документів у вказаній сфері. Незважаючи на значні зусилля держав у боротьбі з апартеїдом, чинні міжнародно-правові механізми не достатньо ефективні у боротьбі із цим міжнародним злочином і потребують удосконалення. Глибокий аналіз сутності міжнародного злочину апартеїду, його змісту, практики і особливостей реалізації, аналіз суб'єктів злочину апартеїду допоможе не лише краще розуміти міжнародний злочин, а й уможливить пошук нових ефективних шляхів боротьби й превенції апартеїду, удосконалення діючих та створення нових міжнародно-правових механізмів боротьби з ним.

Міжнародні злочини та міжнародно-правові механізми боротьби з міжнародними злочинами вивчали, зокрема, такі зарубіжні вчені: Р. Аго, Ю. Барбоза, М. Бассіоні, І. Бліщенко, Я. Броунлі, А. Бустаманте, Ф. Гарсія Амадор, Дж. Гінзбургс, Г. Доннедьє де Вабр, Дж. Дугарт, П. Куріс, Ф. Малесян, В. Панов, В. Пелла, А. Пелле, Ю. Решетов, А. Сальданья, І. Фісенко. В Україні проблеми протидії міжнародним злочинам досліджувались В. Антипенком, В. Василенком, І. Гетьман-Павловою, Н. Зелінською, І. Лукашук, Ю. Манійчуком та іншими вченими. Проте питання сутності міжнародного злочину апартеїду відповідно до чинного міжнародного права потребує подальшого ґрунтовного дослідження, зокрема щодо аспектів способів вчинення та інструментів реалізації апартеїду, а також у сфері визначення суб'єктів міжнародного злочину апартеїду.

Метою статті є дослідити сутність апартеїду відповідно до Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. та інших міжнародних нормативно-правових актів, практики міжнародних відносин, розкрити способи вчинення та інструменти реалізації міжнародного злочину апартеїду.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співтовариство держав після Другої світової війни стало дедалі більше погоджуватися з тим, що не лише у внутрішньому праві держав, а й у міжнародному праві мають бути закріплені імперативні норми захисту та поваги основних прав і свобод людини й найрішучіше заборонені такі злочини, як апартеїд. Так, окрім міжнародно-правових документів у галузі прав людини, які закріплюють загальні зобов'язання держав щодо поваги і забезпечення прав людини, розроблений ряд міжнародних конвенцій, які містять конкретні норми щодо припинення або попередження злочину апартеїду та інших міжнародних злочинів [1, с. 99–101; 2; 3, с. 133].

Організація Об'єднаних Націй, усі її головні органи займаються питаннями боротьби з расовою дискримінацією і одним з її найбільш нелюдських проявів – апартеїдом, – по суті, з часу свого створення. У численних резолюціях Генеральної Асамблеї було висловлено думку, що політика й практика апартеїду є повним запереченням цілей та принципів Статуту ООН і є міжнародним злочином [1, с. 107–108].

Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) 1998 р. поширює свою юрисдикцію на злочин апартеїду і відносить його до злочинів проти людства (ст. 7). П. 2 ст. 7 містить визначення злочину апартеїду, відповідно до якого це «антилюдські діяння, <...> які здійснюються у контексті інституціоналізованого режиму систематичного гноблення і панування однієї расової групи над іншою расовою групою чи групами, здійснювані з метою збереження такого режиму» [4].

В офіційному виданні МКС, опублікованому в Гаазі у 2013 р. під назвою «Елементи злочинів», розкриваються елементи міжнародних злочинів геноциду, злочинів проти людяності і військових злочинів відповідно до структури положень ст.ст. 6–8 Римського статуту 1998 р. Деякі пункти вказаних статей Римського статуту містять список кількох злочинів. За таких умов елементи злочинів наводяться в окремих пунктах, що відповідають кожному з цих злочинів, щоб полегшити ідентифікацію відповідних

елементів (елементи злочинів відтворені з офіційних звітів Асамблеї держав-учасниць Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Перша сесія, Нью-Йорк, 3–10 вересня 2002 р. (видання Організації Об'єднаних Націй, у продажу під № E.03.V.2, і виправлення), частина II.B. «Елементи злочинів, утверджені на Конференції з перегляду 2010 р.» відтворені з офіційних звітів Конференції з перегляду Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Кампала, 31 травня – 11 червня 2010 р. (видання МКС, RC/11)) [5].

У виданні «Елементи злочинів» виділяються такі елементи міжнародного злочину апартеїду:

1. Виконавець вчинив нелюдський акт проти однієї або більше осіб.

2. Такий акт був актом, зазначеним у ст. 7, п. 1 Статуту МКС, або актом, який за своїм характером є подібним до будь-якого із цих актів. Варто розуміти, що «характер» відноситься до природи і серйозності акту.

3. Виконавець усвідомлював фактичні обставини, що визначали характер акту.

4. Діяння було вчинено в контексті інституціоналізованого режиму систематичного гноблення і панування однієї расової групи над будь-якою іншою расовою групою або групами.

5. Виконавець мав умисел зберегти такий режим за допомогою цієї поведінки.

6. Діяння було вчинено в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення.

7. Виконавець знав, що діяння є частиною, або мав намір, щоб діяння було частиною широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення [5, р. 8].

Щодо відповідальності за апартеїд (як і інші міжнародні злочини), Статутом Міжнародного кримінального суду у ст. 25 визначено, що МКС здійснює юрисдикцію лише щодо фізичних осіб, проте у Статуті також визначається, що жодне положення Статуту, яке стосується кримінальної відповідальності індивідів, не впливає на відповідальність держав за міжнародним правом [4]. Отже, Римський Статут не заперечує відповідальність держав за апартеїд.

Одним із головних міжнародно-правових документів конвенційного характеру, спрямованих на припинення злочину апартеїду, є Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю 30 листопада 1973 р. і набула чинності 18 липня 1976 р. [1, с. 106–107; 6]. Конвенція була спрямована проти апартеїду в Південній Африці, але має більш загальний характер [7, с. 134; 8, с. 60; 9, с. 161].

Держави-учасниці Конвенції заявляють, що апартеїд є злочином проти людства і що нелюдські акти, які є наслідком політики й практики апартеїду та схожі з ним політики й практики расової сегрегації і дискримінації, є злочинами, що порушують принципи міжнародного права, зокрема цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, і створюють серйозну загрозу міжнародному миру й безпеці (ст. 1).

Відповідно до ст. 2 Конвенції 1973 р., термін «злочин апартеїду» включає схожу з ним полі-

тику та практику расової сегрегації й дискримінації у тому вигляді, в якому вони практикувалися у південній частині Африки, й означає такі нелюдські акти, вчинені з метою встановлення та підтримки панування однієї расової групи людей над будь-якою іншою расовою групою людей і її систематичне гноблення:

– позбавлення члена або членів расової групи чи груп права на життя і свободу особистості: 1) шляхом вбивства членів расової групи чи груп; 2) шляхом заподіяння членам расової групи чи груп серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу та посягання на їх свободу чи гідність у результаті застосування до них катувань або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність поводження та покарання; 3) шляхом довільного арешту і незаконного утримання в тюрмах членів расової групи чи груп;

– навмисне створення для расової групи чи груп таких життєвих умов, які розраховані на її чи їх повне або часткове фізичне знищення;

– будь-які заходи законодавчого характеру та інші заходи, розраховані на те, щоб перешкодити участі расової групи чи груп у політичному, соціальному, економічному й культурному житті країни, та умисне створення умов, що перешкоджають повному розвитку такої групи чи груп, зокрема, шляхом позбавлення членів расової групи чи груп основних прав і свобод людини, включаючи право на працю, право на створення й визнання профспілок, право на освіту, право залишати свою країну і повертатися до неї, право на громадянство, право на свободу пересування та вибору місця проживання, право на свободу переконань й вільне їх виявлення і право на свободу мирних зборів та асоціацій;

– будь-які заходи, у тому числі законодавчого характеру, спрямовані на поділ населення за расовою ознакою шляхом створення ізоляційних резервацій і гетто для членів расової групи чи груп, заборони змішаних шлюбів між членами різних расових груп, експропріації земельної власності, що належить расовій групі чи групам або їх членам;

– експлуатація праці членів расової групи чи груп, зокрема, використання їх примусової праці;

– переслідування організацій та осіб шляхом позбавлення їх основних прав і свобод за те, що вони виступають проти апартеїду [6].

З правової точки зору, у ст. 1 Конвенції 1973 р. дуже важливою є констатація того, що злочин апартеїду проявляється у відповідних політиці й практиці держави. Таким чином, необхідна умова для виявлення актів апартеїду полягає у тому, щоб встановити не лише такі акти, як вбивства, застосування примусової праці та інші, що безпосередньо ведуть до систематичного придушення і пригнічення за расовою ознакою, а й будь-які заходи (зокрема, заходи законодавчого характеру), що утворюють систему політики апартеїду. Останнє є доказом винного умислу, що становить невід'ємну ознаку складу злочину апартеїду. Ст. 2 також виразно підтверджує, що неодмінною ознакою злочи-

ну апартеїду є винний умисел [1, с. 108–109; 10, с. 238–239].

Аналіз тексту ст. 2 Конвенції 1973 р. призводить до розуміння того, що акти, які становлять міжнародний злочин апартеїду, можуть бути вчинені лише із залученням всього державного механізму. Наприклад, такі акти, апартеїду як довільний арешт і незаконне утримання в тюрмах членів расової групи чи груп (п. а.1); «будь-які заходи законодавчого характеру та інші заходи, розраховані на те, щоб перешкодити участі расової групи чи груп у політичному, соціальному, економічному й культурному житті країни, позбавлення членів расової групи чи груп основних прав і свобод людини, включаючи право на працю, право на створення й визнання профспілок, право на освіту, право залишати свою країну і повертатися до неї, право на громадянство, право на свободу пересування та вибору місця проживання, право на свободу» переконань й вільне їх виявлення і право на свободу мирних зборів та асоціацій (п. с); «будь-які заходи, у тому числі законодавчого характеру, спрямовані на поділ населення за расовою ознакою шляхом створення ізолюваних резервацій і гетто для членів расової групи чи груп, заборони змішаних шлюбів між членами різних расових груп, експропріації земельної власності, що належить расовій групі чи групам або їх членам» (п. d) та інші акти, перераховані у ст. 2 [6], можуть бути реалізовані лише центральними виконавчими та законодавчими органами держави, із залученням органів судової і правоохоронної системи держави, а також часто для цього необхідно виділення державою фінансових ресурсів.

Злочинний намір встановити й підтримувати расове панування і систематично експлуатувати людей за расовою ознакою є невід'ємною частиною актів апартеїду [3, с. 144].

Згідно зі ст. 3 Конвенції 1973 р. міжнародній кримінальній відповідальності, незалежно від мотиву, підлягають особи, члени організацій і установ та представники держав [6].

Сутність апартеїду як злочинної політики і злочинного діяння полягає у територіальному, соціальному, політичному чи економічному поділі фізичних осіб за ознакою раси, національності або релігії, та в узаконеному безправ'ї останніх. Апартеїд – це крайня політика расизму [8, с. 60]. Таке злочинне ставлення до людини у свій час було узаконено в ПАР [11, с. 458].

Очевидно, що у випадках вчинення міжнародних злочинів говорити про якісь ефективні засоби внутрішнього захисту від цих порушень не доводиться. Вся політика відповідних держав робить такий захист практично неможливим. Ситуація у Південній Африці є безперечним доказом вказаного. Відповідальність конкретних держав виникає в момент вчинення порушення прав людини, і момент виникнення такої відповідальності не опосередкований з'ясуванням питання про наявність якихось засобів ефективного внутрішнього захисту від таких порушень. Сама державна структура, політична доктрина і практика державних органів виключає її функціонування [1, с. 112–113].

Способи вчинення злочину апартеїду – повне політичне безправ'я корінного кольорового населення, за якого воно повністю усувається від участі у виборах органів влади, не користується жодними політичними та іншими цивільними правами; повне економічне безправ'я такого населення, при якому праця має практично характер рабської; соціальне безправ'я, коли, зокрема, корінне кольорове населення живе тільки у спеціально відведених місцях [7, с. 133–134; 12, с. 161–164].

Відповідно до сучасного міжнародного права загальна заборона політики апартеїду є обов'язковою для всіх держав, незалежно від участі в Конвенції 1973 р., адже така заборона витікає з імперативних норм міжнародного права. А вже конкретні правила реалізації відповідальності, для того щоб стати обов'язковими, повинні отримати згоду держави [13, с. 39–40].

Існування апартеїду неможливе без реалізації його складових державним механізмом. Апартеїд не може бути вчинений випадково або за недоглядом посадових осіб. Реалізація апартеїду передбачає винний умисел на його здійснення і використання для цього державних механізмів та державних фінансових ресурсів, що потребує великої кількості послідовно прийнятих державними органами рішень, указів чи інших документів бюрократичного механізму системи державних органів [3, с. 147–148]. З огляду на сутність та особливості міжнародного злочину апартеїду, а також аналіз практики вчинення вказаного злочину, можна стверджувати, що реалізація апартеїду не можлива без залучення практично всього державного механізму.

Висновки

Апартеїд є міжнародним злочинем, заборона якого витікає з імперативних норм міжнародного права. Акти апартеїду становлять собою антилюдські діяння, які здійснюються у контексті інституціоналізованого режиму систематичного гноблення і панування однієї расової групи над іншою расовою групою чи групами, здійснювані з метою збереження такого режиму. Неодмінною ознакою злочину апартеїду є винний умисел. З огляду на сутність та особливості міжнародного злочину апартеїду, а також аналіз практики вчинення вказаного злочину, можна стверджувати, що реалізація апартеїду не можлива без залучення практично усього державного механізму.

Список використаних джерел:

1. Решетов Ю. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности / Ю. Решетов. – М.: Международные отношения, 1983. – 224 с.
2. Cruer R. The doctrinal foundations of international criminalization / R. Cruer // International criminal law: Sources, subjects, and contents / [ed. by M. Cherif Bassiouni]. – The Netherlands: BRILL, 2008. – Vol. II. – 107–128 p.
3. Важна К. Концепція кримінальної відповідальності держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / К. Важна. – К., 2013. – 243 с.

4. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9C7C7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf>.
5. Elements of Crimes / Published by the International Criminal Court. – The Hague (The Netherlands) : International Criminal Court, 2013 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/ElementsOfCrimesEng.pdf>.
6. Международная конвенция о пресечении преступления апартеида и наказании за него от 30 ноября 1973 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://undp.by/documents/humrights/antidiskrim/preddisktx3.html>.
7. Международное уголовное право : [учеб. пособие] / [Блищенко И., Каламкарян Р., Капец И. и др.] ; под общей ред. В. Кудрявцева – М. : Наука, 1999. – 264 с.
8. Панов В. Международное уголовное право : [учеб. пособие] / В. Панов. – М. : Высшее образование, 1997. – 320 с.
9. Dugard J. International Law: A South African Perspective / John Dugard. – Juta and Company Ltd, 2008. – 582 p.
10. Olusanya O. Double jeopardy without parameters / O. Olusanya. – Antwerp, Oxford, 2004. – 278 p.
11. Верле Г. Принципы международного уголовного права : [учеб.] / Г. Верле ; [пер. с англ. С.В. Сапина]. – О. : Фенікс; М. : ТрансЛит, 2011. – 910 с.
12. Важна К. Институт кримінальної відповідальності держави як основа міжнародно-правового механізму протидії злочину апартеїду / К. Важна // Актуальні проблеми права: теорія і практика: зб. наук. праць. – Луганськ : Видавництво Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 2012. – № 24. – С. 158–168.
13. Блищенко И. Международный уголовный суд / И. Блищенко, И. Фисенко. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 293 с.

Анализируется сущность международного преступления апартеида в соответствии с действующим международным правом. В частности, анализируется содержание и особенности апартеида в соответствии с Международной конвенцией о пресечении преступления апартеида и наказании за него 1973 г. и другими международными нормативно-правовыми актами, практикой международных отношений.

Ключевые слова: апартеид, международное преступление, императивная норма общего международного права, нарушение прав человека, международное право.

The analysis of the nature of the international crime of apartheid is being conducted in accordance with current international law. In particular, the essence and features of apartheid are being analyzed according to the International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid (1973) and other international legal acts as well as according to the practice of international relations.

Key words: apartheid, international crime, peremptory norm of general international law, violations of human rights, international law.

